

Розділ II

ЛЮТЕРАНИ І АНАБАПТИСТИ

Початок «класичної» Реформації пов'язаний із виступом Мартіна Лютера (1483-1546 рр.) — вихідця з дрібнобуржуазної родини, котрий присвятив себе духовному служінню, ставши августинським ченцем. Отримавши непогану богословську освіту, зазнавши при цьому впливу так званих «ерфуртських гуманістів», неосхоластичного вчення У.Оккама й німецьких містиків, М.Лютер здійснив самостійне прочитання Біблії, відкинувши католицький погляд на спасіння як результат «добрих справ». Він розробив учення про «виправдання вірою»: віра — єдина умова спасіння душі, а «добрі справи» — лише плоди та вияви цієї віри. Такі погляди знайшли відображення в «95 тезах», які були оприлюднені М. Лютером у Віттенберзі 31 жовтня 1517 р. й фактично стали програмою німецької Реформації. Деякі положення цього документа були розкриті й розвинуті М.Лютером у працях «До християнського дворянства німецької нації», «Про вавилонський полон церкви», «Про свободу християнина» та інші. Виходячи з того, що християнин досягає спасіння лише завдяки вірі, то немає принципової різниці між духовенством і мирянами. А раз так, то церква не є посередником між людиною й Богом. Сан священика дається зі згоди релігійної громади і нею може бути відібраний. Фактично священик виступає у ролі наставника, вчителя, а самі віруючі повинні досягати благочестя, зокрема, вивчаючи Біблію, яку М.Лютер розглядав як єдине джерело віри. При цьому, на відміну від католицької практики, дозволялося читати й вивчати біблійні тексти в перекладі на народні мови. Католики тоді визнавали біблійні тексти, писані давніми «класичними» мовами — передусім латинською, а також грецькою і давньоєврейською. М.Лютер сам здійснив повний переклад Біблії німецькою мовою. Відповідно, він виступив за введення богослужінь народними мовами, зокрема, німецькою.

Виходячи з такого вчення, реформатори практично висунули гасло «дешевої церкви», секуляризації церковних земель, ліквідації чернецтва, спрощення обрядовості тощо. Це було в інтересах широких верств німецького суспільства, особливо молоді буржуазії, що переживала тоді період «первісного нагромадження капіталу» і не була в захопленні від значних грошових витрат на користь церкви. Буржуазним аспектом лютеранського вчення був і своєрідний культ праці, який М.Лютер розглядав як служіння Богу. Реформаційне вчення М.Лютера, незважаючи на його певний універсалізм, все ж мало «германську прив'язку»: так чи інакше враховувало реалії тогочасного життя германомовних народів, їхню ментальність. Тому не дивно, що це вчення поширювалося переважно серед германомовного населення.

Німецький характер Лютерової Реформації став серйозним бар'єром для поширення її в слов'янських країнах. Необхідно врахувати, що ряд слов'янських народів (передусім західнослов'янських) знаходилися в стані протистояння з німцями.¹ І тому «німецька віра» (а саме так трактували лютеранство, наприклад, у Польщі) не могла знайти численних прихильників серед місцевого населення. Тому якщо лютеранство й поширювалося в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, то переважно серед німецьких колоністів, що проживали в містах. Це передусім стосувалося міст Сілезії та Помор'я — Вроцлава, Гданська, Ельблонга та інших. 1525 р. гросмейстер Пруссії Альбрехт ліквідував тут рицарський орден, став світським правителем — васалом польського короля. Він почав утверджувати у своїх володіннях лютеранство. 1541 р. в Кенігсберзі була відкрита лютеранська богословська школа, а через три роки — університет, де мали навчатися вихідці не лише з Пруссії, а й Польщі, Литви та Русі. 1545 р. для вихідців із Великого князівства Литовського були засновані спеціальні стипендії. Тоді ж герцог Альбрехт послав у князівство лютеранських проповідників.

Німецькі колоністи також проживали і в Україні. В середині XVI ст. зафіксовано ряд лютеранських громад, що діяли у містах та містечках української етнічної території: Кросні, Бечі, Ланцуті, Венгрові, Нурці, Найдорфі (біля Бреста). Ймовірно, пролютеранський характер мали й

¹ Любич Н. Альбрехт, герцог прусский и реформация в Польше // Журнал Министерства народного образования. — 1885. — Кн. 9.

протестантські громади в Гочеві, Дилягові, Дубецьку, Станові, Яцимирі (на Галичині), Язловці (на Поділлі), Мордах (на Підляшші). Можливо, лютеранський характер мала протестантська громада у Львові, про яку є лише побіжна згадка.¹ Не виключено, що лютеранські громади могли існувати в інших українських містах і містечках. Прихильність до лютеранства (принаймні, тимчасово) виявляли деякі руські шляхтичі, переважно з Галичини. Таким був перемишлянський шляхтич Христофор Пілецький та його друзі. Виявляли прихильність до лютеранства руські (власне галицькі) воеводи Петро Фірлей і Юрій Язловецький, а також деякі представники руської магнатерії. Так, 1535 р. на українсько-білоруських землях, що межують, князь Юрій Семенович Слуцький виділив земельну ділянку для побудови лютеранської кірхи у м.Слуцьку.²

Проте не варто переоцінювати факти пролютеранської орієнтації окремих представників української соціальної еліти. По-перше, такі факти були поодинокі. По-друге, пролютеранська орієнтація шляхтичів, як правило, не була тривалою. Нова віра часто ставала для них своєрідною модою, яку легко приймали і від якої легко відмовлялися.

Трохи інша ситуація склалася з лютеранством на Закарпатті. Регіон був відмінний від інших українських земель. Культурні й релігійні процеси, що тут відбувалися, мали свою специфіку. На Закарпатті лютеранство знайшло підтримку з боку угорських землевласників. Навіть можна говорити, що тут лютеранство користувалося більшим впливом, ніж в Угорщині.³

Треба також враховувати той факт, що для «периферійної» угорської шляхти Трансільванії (Семіграддя), до складу якої входило Закарпаття, протестантизм (спочатку у формі лютеранства) став своєрідною національною релігією. Тоді центральна Угорщина знаходилася під впливом австрійських Габсбургів, які однозначно орієнтувалися на католицьку церкву. У такій ситуації протестантизм став для угорців пра-

¹ Грушевський М. Вказ.праця. — Т.5. — Кн. 2. — С. 32; Любащенко В. Вказ.праця. — С. 89.

² Подокшин С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы. — Мн., 1970. — С.41.

³ Известия отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук. — 1915. — Т. 20.- Кн.1. — С.26-31.

пором боротьби з Габсбургами. Тому не дивно, що в антигабсбурзькій Трансільванії різні напрямки протестантизму набули статусу офіційно визнаних державою релігій.

Перші лютеранські місіонери з'явилися в Закарпатті ще в 20-х XVI ст. В Земплянському окрузі (між Пряшевом і Ужгородом) 1522 р. проповідував прихильник лютеранства Михайло Сіклоші, 1525 р. — Іоанн Фішер та Георгій Лавдитер. У 40-х рр. тут почали активно діяти пастори Стефан Копач і Матвій Біро-Деваї, які заснували лютеранські громади в Пряшеві, Копицях, Уйгеле. 1549 р. С.Копач відкрив лютеранську школу в Шарош-Патоці — містечку, що фактично перетворилося в один із найбільших протестантських осередків Трансільванії. У 40-50-х рр. на Закарпатті відбувся ряд лютеранських з'їздів (синодів). А 1557 р. лютеранство було визнане однією з державних релігій Семиградського князівства.¹ Тоді воно почало поширюватися в Марамошському окрузі, де мешкало чимало православних українців.

На українських землях поряд із лютеранством була представлена ще одна «німецька віра» — анабаптизм, який став радикальною течією в німецькому реформаційному русі. Послідовно проводячи принцип священства всіх віруючих, анабаптисти взагалі відмовилися від духовенства. Церкву вони мислили як «братство святих», вважали, що кожен може вести богослужіння, хто відчув у собі «святий дух».

Богослужіння в анабаптистів було максимально спрощене. Воно зводилось до молитов і повчань. Для здійснення культу використовувалися прості, непристосовані приміщення.

Анабаптисти також послідовно проводили принцип спасіння власною вірою. Вони не визнавали хрещення в дитинстві. Адже, згідно з цим принципом, всі релігійні обряди мають силу лише завдяки особистій вірі здійснюючого обряд й того, над ким він проводиться. Тому анабаптисти вважали, що обряд хрещення можна здійснювати при досягненні повноліття, і для своїх вірних практикували нове хрещення чи перехрещення. Звідси, до речі, й їхня назва — анабаптисти, що в перекладі з грецької означає «перехрещенці».

У соціальному плані анабаптисти проповідували рівність людей, не-

¹ Любащенко В. Вказ.праця. — С.90-91.

гativement ставилися до існуючих державних інститутів, участі у воєнних діях, тому відмовлялися займати державні посади, служити в армії тощо.

Одним з найбільших центрів анабаптизму стало місто Мюнстер у нижньорейнській області. Прихильникам цієї течії вдалося захопити тут владу й утримувати її протягом 14 місяців (1533-1534 рр.). Після розгрому Мюнстерської комуни анабаптисти змушені були покинути Німеччину.

Окремі їхні групи опинилися на українських етнічних територіях та польсько-українських землях, що межують. Так, 1535 р. група анабаптистів поселилась у містечку Крашніку на Люблінщині, а друга неподалік — на Волині у м. Володимирі. Варто зазначити, що ще за часів Київської Русі у Володимирі існувала німецька колонія. Тому не виключено, що анабаптисти сподівалися отримати тут підтримку з боку своїх одноплемінників.

Володимирську групу очолював Ульріх Штадлер, колишній гірничий урядник у Тиролі. Протягом 1535-1536 рр. він посилав своїм одновірцям у Крашніку листи й повчання. Анабаптисти в Крашніку переживали тоді важку зиму. Їх переслідували представники влади. У.Штадлер написав сміливого листа до переслідувачів, який зберігся до нашого часу. У Володимирі в анабаптистському середовищі з'явився перший на території України утопічно-комуністичний трактат «Про справжню спільноту святих».¹ Перебування анабаптистів у Володимирі не було тривалим. 1536 р. вони покинули місто.

Про вплив анабаптистів на тогочасну українську суспільну думку говорити досить проблематично. Все-таки їхнє перебування в Україні було епізодичним. Самі ж анабаптисти були німцями, спілкувалися поміж собою німецькою мовою, що ускладнювало їхні контакти з місцевими жителями.

Загалом і лютеранство, і анабаптизм (принаймні, в «чистому вигляді») не прижилися на українському ґрунті. Для українців вони були релігіями чужинців. Проте не можна ігнорувати ці течії при розгляді реформаційних рухів на українських землях. Уже той факт, що прихильників Реформації на українських землях часто іменували «люторами», багато про що говорить.

---

¹ Kot S. Ideologia polityczna i społeczna Braci Polskich, zwanych arjanami. — Warszawa., 1932. — S.12.

Лютерова Реформація стала імпульсом (до того ж доволі значним) для «реформаційних бродінь» в Україні. Реформаційна література з Німеччини так чи інакше проникала сюди (часто завдяки німецьким колоністам). З нею знайомилося певне коло освічених людей. Окрім того, самі лютерани намагалися донести до них своє віровчення.

Однією з перших реакцій православних на лютеранську пропаганду стало написане десь у 30-х р. XVI ст. на Закарпатті «Послание ко св. отцем Горы Афонской от православных веры русской и земли угорской христиан». Це було звернення князя Януша I Заполі через православно-го писаря Лацка до Афонського протоігумена Гавриїла з проханням розтлумачити деякі моменти православної віри, що їх особливо критикували лютерани, і водночас підтвердити деякі спільні риси між православними і реформаторами.¹

Очевидно, і в таборі православних, і лютеран існувала думка, що між цими двома віровченнями є спільні моменти, і, враховуючи це, а також їхню опозиційність щодо католиків, вважалося, ніби можна створити союз між православними і реформаторами. Показовим у цьому плані є виданий, певно, прихильником лютеранства Яном Секлуціаном (1510-1578 рр.) віршований діалог між польським католицьким ксьондзом і руським православним священиком. У творі ведеться дискусія про евхаристію, целібат, чистилище, молитви до святих, верховенство римського папи. Зрозуміло, автор намагався провести лютеранські ідеї. Там, де лютеранство співпадало із православ'ям, перемагав священик, де воно було співзвучне з католицизмом — перемагав ксьондз, а де виступало як доктрина, відмінна від православ'я й католицизму, то і ксьондз, і священик виявляли свою безпорадність, наприклад, у питанні молитов до святих. Однак відчувалося, що автор діалогу загалом симпатизує православним. Руський священик частіше перемагає католицького ксьондза. Він успішно доводить ксьондзові вищість законного подружжя над целібатом, меркантильні основи католицького вчення про чистилище, подає ксьондзові моральну науку страждан-

¹ *Возняк М.* Кілька заміток до послання Лацка з 1534 р. й відповіді на нього афонського протоігумена Гавриїла // *Записки Наукового Товариства імені Шевченка.* — 1919. — Т. 128; *Дашкевич И.* Один из памятников религиозной полемики XVI в. (Послание прота Афонской горы 1534 г.) // *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.* — 1901. — Кн.15. — Вип.4.

ня за віру й праведного священства. Взагалі священник у цьому діалозі виступає як учитель ксьондза.¹

Ця ж тенденція, що виражалася в намаганні знайти спільні грані дотику між православ'ям і лютеранством, знайшла своєрідний вияв у діяльності одного з найбільш відомих українських латиномовних публіцистів XVI ст. Стефана Оріховського. Походив він із змішаної польсько-української шляхетської родини, що проживала на Перемишлянщині. С.Оріховський отримав чудову освіту, навчаючись у ряді західноєвропейських університетів. 1529-1532 рр. студіював у Віттенберзькому університеті й належав до улюблених учнів М.Лютера. Повернувшись на свою рідну Перемишлянщину, здійснив ряд акцій, що мали протестантський характер і викликали великий резонанс не лише в Галичині, а й в усьому королівстві Польському.

Відразу після повернення з навчання, батько й родичі змусили С.Оріховського стати католицьким священником. «Доведений до крайності, — читаємо його автобіографічні свідчення, — коли вже нічого не міг вдіяти супроти сили, заявив, що зроблю так, як хочуть, але прийде час і оце моє капланство, до якого тягнуть силою, принесе шкоду не тільки мені і родичам, але навіть королівству, бо, як свідчить найбільший філософ, нічого не може бути тривалим, що ґрунтується на примусі».²

Не дивно, що С.Оріховський досить вільно ставився до своїх капланських обов'язків: богослужіннями себе не обтяжував, жив привільно. Ось як він писав про це: «...на моїх перебендях, які мав на врожайній Русі, глумилися всякого роду наложниці, з якими жив посороміцьки й огидно... Раз тільки в житті відправив месу, і ніколи більше».³

Таке ставлення до католицизму не могло не відбитися в творах С.Оріховського, де він почав висловлювати близькі до Реформації погляди. Правда, реформаційність С.Оріховського була дуже обмеженою і, що найцікавіше, вона часто перепліталася з його православними симпатіями.

¹ Грушевський М. Вказ.праця. — Т. 5. — Кн. 2. — С. 23-24.

² Українські гуманісти епохи Відродження. — К., 1995. — Ч.1. — С. 412-413.

³ Там само. — С. 414.

В цьому плані цікавим є його твір «Хрещення у русинів» (1544 р.), який був присвячений архієпископу гнєздинському та краківському Петру Гармату, де йшлося про необхідність досягнути злагоди між різними віровизнаннями. С.Оріховський радить почати цю справу зі знищення пересудів стосовно русинів-українців. На його думку, немає великих відмінностей у релігійних віруваннях католиків і православних, навіть у питанні про сходження Святого Духу. А саме це питання, як відомо, було основним догматичним розходженням між цими основними напрямками християнства.

У «Хрещенні русів» С.Оріховський заперечував необхідність повторного хрещення при переході від православ'я до католицизму. Він переклав на латинську мову тексти молитов, описав обряди, котрі здійснювалися при проведенні цього таїнства в українців. Він намагався показати тотожність хрещення в католиків та православних. Аби підкріпити свої міркування церковним авторитетом, навів текст булли папи Олександра VI від 1501 р., в якій заборонялося повторне хрещення русинів.¹

Автор твору постає перед нами як людина ренесансного мислення, адже ігнорування обрядових і догматичних відмінностей між різними конфесіями — це характерна риса для діячів італійського Відродження. Втім у «Хрещенні...» є також прихований реформаційний струмінь. С.Оріховський намагався зблизити католицизм із православ'ям, яке в ряді моментів було співзвучне протестантизму (наприклад, у питанні про celibat).

Не випадково твір С.Оріховського викликав невдоволення серед католицького духовенства. Щоб якимось себе виправдати, в наступному своєму богословському творі «На захист церкви Христової» (1547 р.) він підтримує католицизм і папство, полемізуючи з М.Лютером. Проте його антипротестантська полеміка виглядає доволі помірковано. Водночас С.Оріховський не приховує слабких сторін католицького духовенства, його морального й недобросовісного ставлення до своїх капланських обов'язків.

Справжній скандал викликав твір С.Оріховського «Промова

¹ Сумцов Н.Ф. Станислав Ориховский // Киевская старина. — 1888. — Т.33. — С.220, 222.

у справі закону про целібат» (1547 р.). Це було звернення до Тридентського собору, на якому обговорювалося питання змін у католицизмі. Автор не заперечує догматичних положень католицької церкви, а виступає проти целібату. С.Оріховський апелює до авторитетів, здорового людського глузду, щоб переконати слухачів та читачів: чоловік без жінки жити не може — така людська природа. Він розуміє, що целібат потрібний лише для збереження церковних багатств. Проте цим можна знехтувати, щоб забезпечити єдність між православною й католицькою церквами та оберегти останню від злих наслідків. С.Оріховський вважав, що целібат веде до розпусти духовенства. Автор навіть погрожував одружитися і тим самим, гадав позбавитися гріхів. Він звертався до інших священиків, аби вони робили те ж саме, а папу просив бути справедливим.¹

«Промову у справі закону про целібат» С.Оріховський відіслав до своїх друзів до Кракова і просив надрукувати, якщо вони вважатимуть її вартою уваги. Це прохання було виконане, й твір почав швидко розповсюджуватися. Особливий інтерес до нього спостерігався на Галичині.

Поява «Промови...» значною мірою пришвидшила розвиток реформаційного руху в Польському королівстві. Зрозуміло, в такій ситуації католицьке духовенство не могло сидіти, склавши руки. С.Оріховського викликали на суд до перемишлянської консисторії.

Так почалася його тривала й запекла боротьба проти целібату. Він, не складаючи капланських повноважень, одружився й закликав інших католицьких священнослужителів наслідувати його приклад. Написав «Супліку до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу» (1551 р.), а також ряд інших творів на цю ж тематику. Дії С.Оріховського були дещо схожими з вчинками його вчителя М.Лютера, котрий, будучи католицьким ченцем, взяв шлюб. Подібна діяльність С.Оріховського викликала величезний резонанс не лише на Галичині, але також у королівстві Польському й навіть у Великому князівстві Литовському. Його справа обговорювалася на провінційних сеймиках у Судовій Вишні і на генеральному сеймі в Петрикові

---

¹ Сумцов Н.Ф. Там само.

1552 р.¹ «...завдяки Оріховському, — писав М.Грушевський, — протягом цілих двадцяти літ (1544-1566 рр.) справа реабілітації жонатого священства, а з тим разом — і грецького обряду, стояла на черзі релігійно-політичного життя Польщі-Литви, дебатовалась, боронилась, збивалась і незмінно витягала за собою питання єдності між церквою латинською і грецькою, між різновірцями і православними в інших пунктах: справу перехрещення, «справу чаші» (причастя хлібом і вином)».² Не маючи змоги вирішити з папським Римом питання про свій шлюб, С.Оріховський погрожував перенести справу на розгляд константинопольського патріарха і навіть повернутися до «руської віри», тобто православ'я.

Вчинок С.Оріховського викликав помітний резонанс в українському православному середовищі. Протягом тривалого часу про нього продовжували пам'ятати православні українці. Так, З.Копистенський у своєму полемічному творі «Палінодія» (початок 20-х років XVII ст.) давав С.Оріховському надзвичайно позитивну оцінку, розглядаючи його як приклад наслідування для поляків.³

Дещо подібною до поведінки С.Оріховського була діяльність його земляка, католицького плебана із Судової Вишні Мартина Кровицького, котрий теж відмовився від celibату і одружився. 1550 р. на єпархальному синоді католицького духовенства в Перемишлі він заперечував безшлюбність священників, «неповне причастя» для мирян, а також обряд перехрещення, якого вимагали від православних при переході до католицизму, що, звичайно, було помітним жестом на користь православної церкви. М.Кровицький пішов далі С.Оріховського. Він остаточно порвав із католицькою церквою. 1553-1554 рр. побував у Віттенберзі, де під керівництвом Ф.Меланхтона написав твір «Християнські і побожні нагадування», що викликав украй негативну реакцію з боку католиків. З часом М.Кровицький став прихильником кальвінізму, а потім еволюціонував до антитринітаризму. Існує думка, висловлена І.Франком, що цей протестантський діяч певним чином вплинув на становлення ви-

¹ Біографічні дані про С.Оріховського див.: *Наливайко Д.С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // *Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури.* — К., 1984; *Сумцов Н.Ф.* Вказ.праця. — С.223.

² *Грушевський М.* Вказ.праця. — С.21.

³ *Русская историческая библиотека.* — СПб., 1878. — Т.4. — С.605-608, 931-932.

датного українського полеміста І.Вишенського.¹ Однак ця теза і досі залишається серйозно необґрунтованою й існує лише як гіпотеза.

Тенденція до єднання між православними й лютеранами (ширше — протестантами) знайшла вияв не лише в релігійно-культурній, але й політичній сферах. Це, зокрема, бачимо в постановах польського сейму 1555 р. про релігійне примирення. На ньому, зокрема, було вирішено, що будь-які священники мають право одружуватися, а також їм надавалося право причащати віруючих за їхнім бажанням під двома видами — хлібом та вином. Це був триумф не лише протестантів, а й православних. У двох важливих моментах модне «шляхетське віровизнання» солідаризувалося з традиційним руським. І те, що зовсім недавно розглядалося католиками як відстала руська забобонність, відхід від правдивого християнства, в даному випадку виступало як домагання освіченої й авторитетної соціальної верстви. На цьому ж сеймі ставилося питання про створення в королівстві Польському реформованої національної церкви. Пропонувалося зібрати церковний собор, у роботі якого брали б участь і миряни, і духовні особи, в тому числі й представники православ'я.

Загалом можемо констатувати, що лютеранство дало потужний імпульс для реформаційного руху на українських землях. Воно створило «критичну масу» ідей і прихильників нового віровчення, а це стало підставою для формування організованих реформаційних громад. Однак реформаційний рух на українських землях, у силу вищезазначених причин, розвивався не в руслі лютеранства, а у формі інших протестантських віровчень, зокрема, кальвінізму.

---

¹ Франко І. Зібрання творів: У п'ятидесяти томах. — К., 1981. — Т.30. — С.183.